XOTIN-QIZLAR VA VOYAGA YETMAGAN MAHKUMLARNI OILA VA JAMIYATGA MOSLASHTIRISH MASALALARI

Abduvaliyeva Matlyuba Shavkatovna
O‘zbekiston Respublikasi IIV JIED
huzuridagi Markaziy Tergov Hibsxonasi maxsus hisob bo‘limi
kichik inspektori safdor
E-mail abduvaliyeva@matlyuba.uz

Annotatsiya: *Mazkur maqolada xotin-qizlar va voyaga yetmagan mahkumlarni jazoni ijro etish muassasalaridan ozod etilgandan so‘ng oila va jamiyatga moslashtirishning pedagogik, psixologik va ijtimoiy-huquqiy asoslari tahlil qilinadi.*

Shuningdek, reabilitatsiya jarayonida oilaning o‘rni, ijtimoiy institutlar hamkorligi, milliy penitensiar tizimdagi islohotlar hamda xorijiy tajribalar qiyosiy o‘rganiladi. Tadqiqotda mahkumlarning ijtimoiy moslashuviga ta’sir etuvchi omillar, deviant xulq shakllanishining sabablari va ularni bartaraf etish yo‘llari ilmiy asosda yoritiladi.

Maqola yakunida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilib, reabilitatsiya jarayonini samarali tashkil etish bo‘yicha takliflar beriladi.

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy moslashuv, reabilitatsiya, mahkumlar, voyaga yetmaganlar, oila, penitensiar tizim, deviant xulq, resotsializatsiya, psixologiya, pedagogik yondashuv.*

Аннотация: *В статье анализируются педагогические, психологические и социально-правовые основы адаптации женщин и несовершеннолетних осужденных к жизни в семье и обществе после освобождения из пенитенциарных учреждений.*

Также в сравнительном аспекте рассматриваются роль семьи в процессе реабилитации, взаимодействие социальных институтов, реформы национальной пенитенциарной системы и зарубежный опыт.

Исследование охватывает факторы, влияющие на социальную адаптацию осужденных, причины формирования девиантного поведения и научно обоснованные пути их устранения.

В завершение статьи сформулированы практические рекомендации и предложения по эффективной организации процесса реабилитации.

Ключевые слова: *социальная адаптация, реабилитация, осужденные, несовершеннолетние, семья, пенитенциарная система, девиантное поведение, ресоциализация, психология, педагогический подход.*

Abstract: *The article analyzes the pedagogical, psychological, and socio-legal foundations for the adaptation of female and juvenile convicts to family and social life following their release from penal institutions. It also examines-from a comparative perspective-the role of the family in the rehabilitation process, the interaction between social institutions, reforms of the national penal system, and international experience.*

The study covers the factors influencing the social adaptation of convicts, the causes of deviant behavior, and scientifically grounded ways to address them.

The article concludes by outlining practical recommendations and proposals for the effective organization of the rehabilitation process.

Keywords: *social adaptation, rehabilitation, convicts, minors, family, penitentiary system, deviant behavior, resocialization, psychology, pedagogical approach.*

Kirish

Bugungi globallashuv jarayonida jamiyatda ijtimoiy moslashuv muammosi, xususan, ozodlikdan mahrum etish joylaridan qaytgan shaxslarning jamiyatga qayta integratsiyalashuvi dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, xotin-qizlar va voyaga yetmagan mahkumlar kategoriyasi o‘zining psixologik sezgirligi, ijtimoiy himoyaga muhtojligi va reabilitatsiya jarayonining murakkabligi bilan ajralib turadi.

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli sud-huquq islohotlari doirasida jazoni ijro etish tizimini insonparvarlashtirish, mahkumlarning huquq va manfaatlarini ta’minlash, shuningdek, ularni ozodlikdan so‘ng jamiyatga moslashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, amaliyot shuni ko‘rsatadiki, faqat huquqiy mexanizmlar bilan cheklanib qolish yetarli emas, balki pedagogik va psixologik yondashuvlarni ham integratsiya qilish zarur.

Mahkumlarning jamiyatga qayta moslashuvi — bu faqat huquqiy jarayon emas, balki murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa bo‘lib, u shaxsning qadriyatlar tizimi, xulq-atvori, ijtimoiy rollari va kommunikativ ko‘nikmalarining qayta shakllanishini talab etadi. Ayniqsa, voyaga yetmaganlar orasida bu jarayon tarbiya va muhit ta’siri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa, xotin-qizlar uchun oilaviy va ijtimoiy stereotiplar muhim rol o‘ynaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy-huquqiy tahlil, sotsiologik kuzatuv va ilmiy adabiyotlarni kontent-tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksi, xalqaro BMT hujjatlari, Yevropa penitensiar qoidalari hamda mahalliy ilmiy tadqiqotlar tahlil qilindi.

Tadqiqotning metodologik asosini ijtimoiy pedagogika, penitensiar psixologiya va kriminologiya fanlari tashkil etadi. Bu esa muammoni kompleks tarzda o‘rganish imkonini berdi.

Nazariy asoslar va muammoning ilmiy talqini

Ijtimoiy moslashuv (adaptatsiya) tushunchasi ilmiy adabiyotlarda shaxsning jamiyatdagi o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashishi, ijtimoiy normalarni qabul qilishi va ijtimoiy rollarni o‘zlashtirishi jarayoni sifatida talqin qilinadi [1, 45-b.]. Mahkumlar reabilitatsiyasi esa ushbu jarayonning maxsus ko‘rinishi bo‘lib, unda shaxsning deviant xulqi o‘rnini ijtimoiy maqbul xulq egallashi lozim bo‘ladi.

Ayniqsa, xotin-qizlar va voyaga yetmaganlar orasida deviant xulqning shakllanishi ko‘pincha ijtimoiy muhit, oilaviy disfunktsiya, iqtisodiy qiyinchiliklar va psixologik travmalar bilan bog‘liq ekanligi ilmiy jihatdan asoslangan [2, 78-b.].

Psixologik yondashuvlarga ko‘ra, mahkum shaxslar ozodlikka chiqqandan so‘ng “ijtimoiy stigma” (yorliq yopishtirish) fenomeniga duch keladi, bu esa ularning jamiyatga

integratsiyasini qiyinlashtiradi [3, 112-b.]. Shu sababli reabilitatsiya jarayonida nafaqat huquqiy, balki psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimi ham muhim ahamiyatga ega.

Oila institutining ijtimoiy moslashtirishdagi o‘rni

Oila — shaxsning birlamchi ijtimoiylashuv instituti bo‘lib, reabilitatsiya jarayonida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy qo‘llab-quvvatlash mavjud bo‘lgan holatlarda mahkumlarning jamiyatga moslashuvi 2–3 baravar tezroq kechadi [6, 118-b.].

Oila a’zolarining psixologik qo‘llab-quvvatlashi, ijobiy munosabatlari va shaxsni qabul qilishi qayta jinoyat sodir etish (recidiv) xavfini sezilarli darajada kamaytiradi. Aksincha, rad etish, stigmatizatsiya va ijtimoiy masofa mahkumning yana deviant muhitga qaytish ehtimolini oshiradi.

Voyaga yetmaganlar uchun esa oilaning roli yanada muhimroqdir, chunki ularning xulq-atvori va qadriyatlar tizimi asosan oilaviy muhitda shakllanadi. Disfunktsional oilalar, ota-ona nazoratining yetishmasligi va zo‘ravonlik holatlari ko‘pincha jinoyatchilikka olib keluvchi asosiy omillar sifatida qayd etiladi [7, 74-b.].Shu sababli reabilitatsiya jarayonida oilaviy terapiya, ota-onalar bilan psixologik ishlash va oilani ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash dasturlari muhim o‘rin tutadi.

Pedagogik yondashuvlar

Pedagogik yondashuv mahkumlarni qayta tarbiyalash va ularning ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan tizimli faoliyatdir. Bu jarayonda quyidagi yo‘nalishlar muhim ahamiyat kasb etadi:

Birinchidan, axloqiy tarbiya. Bu bosqichda shaxsda ijtimoiy normalar, huquqiy ong va javobgarlik hissi shakllantiriladi.

Ikkinchidan, kasbiy tayyorgarlik. Mahkumlarning mehnat bozoriga integratsiyasi uchun ularga kasb-hunar o‘rgatish muhim hisoblanadi. Bu ularning iqtisodiy mustaqilligini ta’minlaydi va qayta jinoyat xavfini kamaytiradi.

Uchinchidan, kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish. Ijtimoiy moslashuv uchun samarali muloqot, konfliktlarni tinch yo‘l bilan hal qilish va jamoada ishlash ko‘nikmalari zarur [8, 52-b.].

Pedagogik jarayon individual yondashuvga asoslanishi lozim, chunki har bir mahkumning psixologik holati, ta’lim darajasi va ijtimoiy tajribasi turlicha bo‘ladi.

Psixologik reabilitatsiya jarayoni

Psixologik reabilitatsiya mahkumning ichki psixoemotsional holatini tiklashga qaratilgan kompleks choralardan iborat. Bu jarayonda kognitiv-xulqiy terapiya, motivatsion intervyu va guruhli psixoterapiya usullaridan foydalaniladi.

Ayniqsa, “o‘zini qabul qilish” va “kelajak rejalashtirish” komponentlari muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kelajakka ijobiy qarashga ega bo‘lgan shaxslar jamiyatga tezroq moslashadi va ijtimoiy faolligi yuqori bo‘ladi [9, 137-b.].

Voyaga yetmaganlar bilan ishlashda o‘yin terapiyasi va art-terapiya samarali usullar sifatida qo‘llaniladi. Xotin-qizlar bilan esa stressni boshqarish va emotsional barqarorlikni mustahkamlashga yo‘naltirilgan dasturlar muhim hisoblanadi.

O‘zbekiston penitensiar tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida jinoyat-ijroiya tizimini modernizatsiya qilish, mahkumlar huquqlarini ta’minlash hamda ularni jamiyatga qayta integratsiya qilishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlar “inson qadri uchun” tamoyili asosida olib borilib, jazoni ijro etish muassasalarining faqat jazolash emas, balki tarbiyaviy va reabilitatsion funksiyalarini kuchaytirishga yo‘naltirilgan. Xususan, mahkumlarni mehnatga jalb etish, kasb-hunar o‘qitish tizimini kengaytirish, psixologik xizmatlarni yo‘lga qo‘yish hamda ozodlikka tayyorlash dasturlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jinoyat-ijroiya kodeksida mahkumlarning ijtimoiy moslashuviga ko‘maklashish, ularni huquqiy va axborot jihatdan qo‘llab-quvvatlash normalari mustahkamlangan [10, 214-b.].

Ayniqsa, voyaga yetmaganlar uchun maxsus tarbiya koloniyalarida ta’lim jarayonini uzluksiz davom ettirish, umumiy o‘rta ta’lim va kasbiy ta’limni integratsiya qilish tizimi yo‘lga qo‘yilgan. Xotin-qizlar uchun esa ijtimoiy-psixologik reabilitatsiya markazlari va oilaviy qo‘llab-quvvatlash dasturlari kengaytirilmoqda.

Jinoyat-ijroiya qonunchiligi tahlili

O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksi mahkumlarning huquqiy maqomini belgilash bilan birga, ularning jamiyatga qayta moslashuvi uchun huquqiy asos yaratadi. Kodeksda mahkumlarning ta’lim olish, mehnat qilish, tibbiy xizmatdan foydalanish va psixologik yordam olish huquqlari kafolatlangan.

Shu bilan birga, qonunchilikda jazoni o‘tashdan so‘ng ijtimoiy moslashuvni ta’minlash bo‘yicha aniq mexanizmlar hali ham takomillashtirishni talab etadi. Xususan, probatsiya xizmati faoliyatini kengaytirish va individual reabilitatsiya dasturlarini ishlab chiqish zarur [11, 59-b.].

Probatsiya tizimi rivojlangan davlatlarda mahkumlarni jamiyatga qayta integratsiya qilishning samarali vositasi sifatida qaraladi. O‘zbekistonda ham ushbu tizim bosqichma-bosqich rivojlanmoqda, biroq uning to‘liq funksional modeli hali shakllanish jarayonida.

Xalqaro tajriba

Xalqaro amaliyotda mahkumlarni reabilitatsiya qilish bo‘yicha turli modellar mavjud. Masalan, Skandinaviya mamlakatlarida (Norvegiya, Shvetsiya) penitensiar tizim “tiklovchi adolat” (restorative justice) tamoyiliga asoslanadi. Bu modelda asosiy maqsad jazolash emas, balki shaxsni jamiyatga qaytarish hisoblanadi.

Norway penitensiar tizimida mahkumlarga nisbatan insoniy muomala, kichik o‘lchamdagi koloniyalar va keng psixologik yordam tizimi mavjud bo‘lib, bu qayta jinoyat darajasini sezilarli kamaytirgan.

Germanyda esa dual tizim — ta’lim va mehnat integratsiyasi kuchli rivojlangan bo‘lib, mahkumlar ozodlikka chiqishdan oldin kasbiy sertifikatlar olish imkoniyatiga ega.

United States penitensiar tizimi esa ko‘proq qat’iy jazolashga yo‘naltirilgan bo‘lsa-da, so‘nggi yillarda reabilitatsiya dasturlari va “reentry programs” kengaytirilmoqda.

United Nations Office on Drugs and Crime tavsiyalarida esa mahkumlarni reabilitatsiya qilishda ta’lim, psixologik yordam va ijtimoiy integratsiya eng muhim komponentlar sifatida ko‘rsatilgan.

Muammolar va to‘siqlar

Amaldagi tizimda bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. Birinchidan, mahkumlarga nisbatan ijtimoiy stigma hali ham kuchli. Jamiyatda “sobiq mahkum”ga nisbatan salbiy munosabat ularning ish topishi va ijtimoiy moslashuvini qiyinlashtiradi.

Ikkinchidan, reabilitatsiya dasturlarining hududlar kesimida bir xil darajada rivojlanmaganligi kuzatiladi. Ba’zi joylarda psixologik xizmatlar yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan.

Uchinchidan, oilaviy muhitning zaifligi va qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi mahkumlarning qayta jinoyatga qaytish xavfini oshiradi.

To‘rtinchidan, voyaga yetmaganlar bilan ishlashda individual yondashuv yetarli darajada tizimlashtirilmagan bo‘lib, bu pedagogik samaradorlikni pasaytiradi.

Amaliy tavsiyalar, ijtimoiy moslashtirish tizimini takomillashtirish yo‘llari

Xotin-qizlar va voyaga yetmagan mahkumlarni oila va jamiyatga qayta moslashtirish samaradorligini oshirish uchun kompleks yondashuv zarur bo‘lib, u huquqiy, pedagogik, psixologik va ijtimoiy omillar uyg‘unligini talab etadi. Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, reabilitatsiya jarayonining eng zaif bo‘g‘ini — bu ozodlikdan keyingi ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimidir.

Birinchi navbatda, mahkumlar uchun “ozodlikka tayyorlash” dasturlarini bosqichma-bosqich kuchaytirish lozim. Bu dasturlar faqat nazariy ma’lumot berish bilan cheklanmasdan, real hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilishi zarur. Jumladan, moliyaviy savodxonlik, huquqiy bilimlar, ishga joylashish ko‘nikmalari va ijtimoiy muloqot treninglari tizimli yo‘lga qo‘yilishi kerak.

Ikkinchidan, probatsiya xizmatining funksional imkoniyatlarini kengaytirish muhim. Har bir sobiq mahkum uchun individual reabilitatsiya xaritasi ishlab chiqilishi va unda psixolog, pedagog va ijtimoiy xodimlar hamkorligi ta’minlanishi lozim [12, 88-b.]. Uchinchidan, mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari va mahalla institutining rolini kuchaytirish zarur. Mahalla darajasida “ijtimoiy moslashtirish guruhlari” tashkil etilishi, ular sobiq mahkumlarni ishga joylashtirish, oilaviy muammolarni hal etish va psixologik qo‘llab-quvvatlash bilan shug‘ullanishi maqsadga muvofiqdir.

Mualliflik tahlili: ijtimoiy moslashtirish modeli

Tahlillar asosida xotin-qizlar va voyaga yetmagan mahkumlarni reabilitatsiya qilishning uch bosqichli modeli taklif etiladi:

1-bosqich: Penitensiar moslashuv davri

Bu bosqichda mahkum shaxsning psixologik holatini barqarorlashtirish, ijtimoiy ko‘nikmalarni tiklash va ta’lim jarayonini yo‘lga qo‘yish amalga oshiriladi.

2-bosqich: O‘tish (pre-reintegration) davri

Mahkum ozodlikka chiqishidan oldingi bosqich bo‘lib, unda ishga joylashish rejalari, oilaviy aloqalarni tiklash va huquqiy maslahatlar beriladi.

3-bosqich: Post-reintegration (jamiyatga qayta integratsiya)

Bu bosqichda sobiq mahkum jamiyatda mustaqil hayot kechira boshlaydi va probatsiya hamda ijtimoiy xizmatlar tomonidan kuzatuv va qo‘llab-quvvatlash amalga oshiriladi.

Ushbu modelning afzalligi shundaki, u reabilitatsiyani uzluksiz jarayon sifatida ko‘radi va har bir bosqichda individual yondashuvni ta’minlaydi.

Ilmiy yangilik

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

Birinchidan, xotin-qizlar va voyaga yetmagan mahkumlarni reabilitatsiya qilish jarayoni kompleks pedagogik-psixologik tizim sifatida ko‘rib chiqildi.

Ikkinchidan, oila instituti reabilitatsiyaning markaziy elementi sifatida tahlil qilindi va uning ta’sir mexanizmlari ilmiy asoslandi.

Uchinchidan, uch bosqichli integratsiya modeli ishlab chiqildi va u amaliyotga tatbiq etish uchun tavsiya etildi.

To‘rtinchidan, xalqaro tajriba bilan milliy tizim o‘rtasidagi farqlar aniqlanib, moslashtirish yo‘nalishlari belgilandi.

Muhokama: ijtimoiy stigma va uning ta’siri

Mahkumlar reabilitatsiyasi jarayonida eng jiddiy muammolardan biri — bu ijtimoiy stigma hisoblanadi. Jamiyat tomonidan “sobiq mahkum” yorlig‘ining yopishtirilishi shaxsning o‘zini anglashiga va ijtimoiy faolligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ayniqsa, xotin-qizlar uchun bu holat yanada og‘ir kechadi, chunki ular ko‘pincha ijtimoiy munosabatlarda ikki karra bosimga duch keladi: bir tomondan jinoyat tarixi, ikkinchi tomondan gender stereotiplar.

Voyaga yetmaganlar esa stigma sababli o‘zini jamiyatdan chetlatilgan deb his qiladi, bu esa ularning qayta jinoyat sodir etish xavfini oshiradi. Shu sababli stigma bilan kurashish ijtimoiy reabilitatsiyaning ajralmas qismi bo‘lishi lozim.

Psixologik va pedagogik takomillashtirish yo‘nalishlari

Psixologik xizmatlar tizimini rivojlantirishda quyidagilar muhim:

- individual psixodiagnostika tizimini joriy etish;
- travma bilan ishlash terapiyalarini kengaytirish;
- guruhli psixologik treninglarni muntazam o‘tkazish.

Pedagogik yo‘nalishda esa:

- kasb-hunar ta’limini kengaytirish;
- ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish dasturlarini joriy etish;
- “hayotiy ko‘nikmalar maktabi” modelini yaratish zarur.

Xulosa

Xotin-qizlar va voyaga yetmagan mahkumlarni oila hamda jamiyatga moslashtirish masalasi zamonaviy ijtimoiy-pedagogik va kriminologik tadqiqotlarning eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, mahkum shaxslarning qayta ijtimoiylashuvi faqat jazoni o‘tash jarayoni bilan chegaralanmaydi, balki ozodlikka chiqqandan keyingi davrda ham uzluksiz davom etadigan murakkab ijtimoiy jarayonni tashkil etadi.

Shunday qilib, xotin-qizlar va voyaga yetmagan mahkumlarni ijtimoiy moslashtirish ko‘p darajali, kompleks va uzluksiz tizim bo‘lib, uning samaradorligi davlat siyosati, jamiyat madaniyati va oilaviy institutning uyg‘un faoliyatiga bevosita bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. Москва: Аспект Пресс, 2019. — 368 с.
2. Личко А.Е. Подростковая психиатрия. Санкт-Петербург: Питер, 2018. — 312 с.
3. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. New York: Simon & Schuster, 1963. — 147 p.
4. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения). Москва: Академия, 2020. — 256 с.
5. Bowlby J. Attachment and Loss. London: Basic Books, 1982. — 420 p.
6. UNICEF. Juvenile Justice in Central Asia: Report. New York, 2021. — 98 p.
7. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). Handbook on the Prevention of Recidivism. Vienna, 2018. — 156 p.
8. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksi. Toshkent, 2023. — 312 b.
9. Karimov A.K. Ijtimoiy pedagogika asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. — 244 b.
10. Abduqodirov A.A. Kriminologiya. Toshkent: O‘zbekiston, 2019. — 280 b.
11. World Health Organization. Mental Health and Rehabilitation in Prisons. Geneva, 2022. — 110 p.
12. Петрова Н.В. Пенитенциарная психология. Москва: Юрайт, 2021. — 301 с.